

Janina KLEMENS

ZIELEŃ W STRUKTURZE MIASTA

Streszczenie. Problematyka dotyczy metody kształtowania ekologicznego systemu terenów zieleni miejskiej ze szczególnym zwróceniem uwagi na projekt ekologicznej polityki przestrzennej. Działania badawczo-projektowe w zakresie środowiska naturalnego stwarzają podstawę do aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego miast.

THE VERDURE IN MUNICIPAL SYSTEM

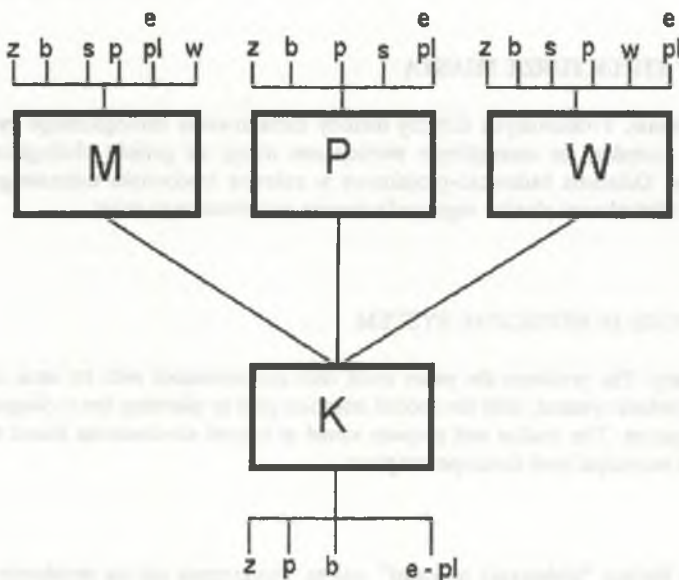
Summary. The problems the paper deals with are connected with an issue of municipal ecological verdure systems, with the special attention paid to planning the ecological policy of land development. The studies and projects aimed at natural environment found the base for updating the municipal land development plans.

Zieleń będąca "zielonymi płucami" miasta, postrzegana już na przełomie XIX i XX wieku jako jeden z zasadniczych elementów w jego strukturze, (teoretycznie modele miast idealnych E.Howarda, T.Fritscha, Le Corbusiera, T.Garniera, A.Milutina) traktowana jest dziś w planach przestrzennego zagospodarowania miast często marginesowo, doraźnie, wycinkowo, nieraz bez uświadomienia przez projektantów, a szczególnie przez wykonawców jej ważności. Mimo iż ogólnie raczej wiadomo, że wywiera ona zasadniczy wpływ na prawidłowy rozwój organizmu miejskiego, rzadko opracowuje się **plany krajobrazu** wykonywane w sposób **metodyczny**, na podstawie studiów z zakresu kształtowania zieleni i krajobrazu, które to **plany** powinny stanowić podstawę do opracowania planów przestrzennego zagospodarowania miast.

Działania dotyczące kształtowania środowiska przyrodniczego w mieście nie mogą być działaniami tylko uzupełniającymi te plany. Powinny być już uwzględniane na etapie **założeń** do planu określających cele, uwarunkowania i sposoby realizacji całości planu, w tym uwzględniających funkcje i znaczenie terenów zieleni oraz wyznaczających **metody** działań prowadzących do uzyskania podstawowego efektu w postaci właściwego funkcjonowania za-

sobów środowiska naturalnego, jego ochrony, do racjonalnego wykorzystywania wartości przyrodniczych i przyrodniczo-kulturowych.

Tereny zieleni stanowią bowiem o warunkach życia w mieście, pełniąc przecież tak ważne funkcje zdrowotne, biologiczne, rekreacyjne, społeczne, wychowawcze, estetyczno-plastyczne i gospodarcze (rys. 1).

Rys. 1. Znaczenie zieleni towarzyszącej podstawowym funkcjom miasta
 znaczenie : z - zdrowotne, b - biologiczne, s - społeczne, e - pl estetyczne - plastyczne,
 p - psychiczne, w - wychowawcze

funkcje : M - mieszkanie, P - praca, W - wypoczynek, K - komunikacja

Fig. 1. Meanings of the verdure conected with the basic town functions
 z - health care, b - biological function, s - social function, e-pl - aesthetical & artistical function,
 p - psychological function, w - educational function
 M - housing, P - work, W - resting, K - communication

Nie wolno lekceważyć tak ważnego dla życia miasta czynnika, jakim jest zielen, zaniedbania w tym zakresie prowadzą, co widzimy szczególnie na obszarze Górnego Śląska, do degradacji wartości przyrodniczych, do często nieodwracalnych zniszczeń, do poważnych zagrożeń ekologicznych.

Ważnym elementem wspomagającym i normującym wszelkie działania są ustalenia prawne. Istnieje dużo ustaw mówiących o ochronie terenów zieleni, jak m. in. Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16. X. 1991 r. D.U. Nr 114, Ustawa o ochronie i kształtowaniu śro-

dowiska z dnia 31.I.1980 r. D.U.Nr 3 i 49, Ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 7.VII.1994 r. D.U. Nr 89, ustawy o lasach, uzdrowiskach, o ochronie dóbr kultury oraz uzupełniające rozporządzenia resortowe.

Dotyczą one bardzo ważnych problemów ogólnych i szczegółowych, ale istnieje pewna luka w odniesieniu do terenów zieleni miejskiej. Wyczuwa się brak scalonej, ujednocionej ustawy normującej wszystkie problemy związane z kształtowaniem środowiska miejskiego. Jedną z prób w kierunku uzupełnienia tej luki było wydanie **Krajowej Karty Miejskich Terenów Zieleni i Krajobrazu**.¹ Treść "Karty" stanowią części: Tryambuła, Ciągłość przyrodnicza na terenie miast, Ochrona terenów zieleni i krajobrazu, Ochrona wód małej retencji, Wielorakość wartości chronionych obiektów przyrodniczych, Ochrona tożsamości miejsca, Organizacja zarządzania i nadzoru. Ujmuje więc część zagadnień dotyczących zieleni na terenie miast nie objętych dotychczas ustawami prawnymi. Jak pisze we wstępie "Karty" prof. L. Majdecki, "Symposium uwydatniło potrzebę pilnych działań podstawowych, interwencyjnych i wspomagających".

Przykładem innych działań w tym zakresie są m.in. bardzo ciekawe materiały konferencyjne nt. "Ekologiczny system miejskich terenów zieleni i krajobrazu"² czy cenne wydawnictwo "Przyroda Katowic"³ będące analizą środowiska naturalnego miasta Katowic, a więc obszaru zdewastowanego, ale posiadającego "wiele osobliwości przyrodniczych i cennych relikwów przeszłości".

Każde miasto, a szczególnie znajdujące się na obszarze zagrożenia ekologicznego, powinno posiadać tego typu opracowania (wymagane szerokie rozpowszechnienie), uświadamiające wszystkim zainteresowanym, projektantom, decydentom i całej społeczności miejskiej istnienie wspaniałych wartości przyrodniczych, konieczności ich ochrony, utrzymania i zachowania. Przecież o charakterze każdego miasta, o jego tożsamości, decydują przede wszystkim warunki naturalne, zasoby środowiska - lasy, rzeki, jeziora, góry, doliny i inne formy przyrodnicze oraz świat fauny. I te wartości należy chronić, uzupełniać i rozwijać. Wszystko inne

¹ Krajowa Karta Miejskich Terenów Zieleni i Krajobrazu Wyd. Zarząd Główny Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Ogrodnictwa, Ogólnopolska Sekcja Architektury i Krajobrazu, Katedra Urządzania i Pielęgnowania Krajobrazu SGGW w Warszawie - Warszawa 1994.

"Karta" jest rezultatem ogólnopolskiego sympozjum pt. "Przyroda, ogród i krajobraz w życiu miasta" - Ursynów, 22.X.93 r.

² Ekologiczny system terenów zieleni i krajobrazu. Wyd. Urząd m. Łodzi, Uniwersytet Łódzki, towarzyszenie Inżynierów i Techników Ogrodnictwa, Towarzystwo Urbanistów Polskich. Łódź, wrzesień 1995 r.

³ Przyroda Katowic. B.Tokarska-Guzik, A.Rostański, J.Gorczyca, K.Jr Rostański. Katowice 1995 r.

jest wartością wtórną. Krótko mówiąc, naturalne predyspozycje terenu powinny w zdecydowany sposób wpływać na układ funkcjonalno- przestrzenny miasta, a w zasadzie decydować o jego kształcie.

Na tej przesłance został opracowany projekt **planu w zakresie środowiska naturalnego**⁴ poprzedzający projekt planu miejscowego zagospodarowania przestrzennego gminy Jastrzębie Zdrój⁵. Przedstawiony tok działań można by przyjąć jako szkic **MODELU** postępowania przy pracach nad aktualizacją planów zagospodarowania przestrzennego miast (rys. 2). Głównym celem przyjętego toku badań jest ochrona wartości przyrodniczych miasta, zachowanie i utrzymanie funkcjonowania tych wartości, przywrócenie równowagi ekologicznej na obszarach zdegradowanych.

Przyjrzyjmy się końcowym etapom przedstawionego zakresu badań, tj. waloryzacji przyrodniczej, projektowi ekologicznej polityki przestrzennej i efektowi końcowemu - ekologicznemu systemowi terenów zieleni miejskiej.

Waloryzacja przyrodnicza, po przeprowadzeniu inwentaryzacji terenów zieleni, jest jednym z najistotniejszych elementów badań. Dotyczy określenia wartości zasobów przyrody żywej⁶ na danym obszarze (w mieście) wg przyjętej skali, np. 6-stopniowej⁷ w y s o k a - lasy i zadrzewienia leśno-łąkowe o najlepiej zachowanej fitocentozie, łąki z zaroślami i parki z gatunkami prawnie chronionymi, ś r e d n i a - łąki bez zadrzewień, parki, pozostałe zieleńce, ogrody, sady, murawy ciepłolubne, pola uprawne z zadrzewieniami, m n i e j s z a - pola uprawne z zadrzewieniami i rozproszoną zabudową, pola uprawne bez zadrzewień, m a ł a - zabudowa mieszkaniowa i usługowa, n a j m n i e j s z a - tereny przemysłowo-składowe.

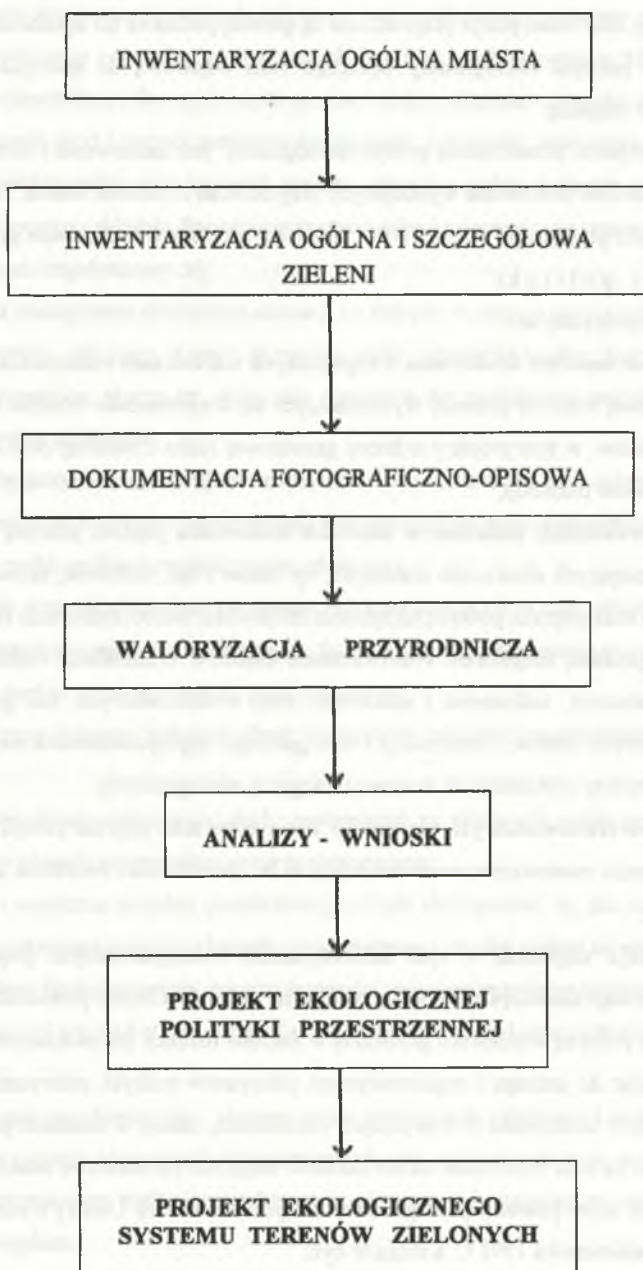
Waloryzacja obejmuje również wskazania miejsc występowania unikalnych i chronionych gatunków roślin i zwierząt, drzew pomnikowych, grup starodrzewia, stanowisk lęgowych ptaków, gadów i płazów, stanowisk zwierząt dużych oraz dobrze zachowanych zbiorowisk wodnych, bagiennych.

⁴ Autorzy opracowania: J.Klemens, J.Szczepańska, W.Opania.

⁵ Główni projektanci: K.Stangel, J.Waligóra. Projekt zatwierdzony w 1994 r.

⁶ Badania wykonywane przez specjalistów np. botaników, ekologów architektów krajobrazu i innych.

⁷ Na podstawie opracowań J.Szczepańskiej, A.Kuśki.

Rys. 2. Ramowy tok działań przy projekcie planu w zakresie środowiska naturalnego miasta
Fig.2. Decisions step in basic plan in the range of natural environment of a town

Inwentaryzacja zieleni w mieście uzupełniona dokumentacją fotograficzną zasobów przyrody żywej oraz waloryzacja przyrodnicza są główną podstawą do opracowania **projektu przestrzennej polityki ekologicznej**⁸ będącego bazą wejściową do sporządzenia projektu systemu zieleni miejskiej.

Celem projektu przestrzennej polityki ekologicznej⁷ jest zachowanie i utrzymanie funkcjonowania zasobów środowiska wyrażających przyrodniczą tożsamość miasta. Dla osiągnięcia powyższego celu przyjęto **priorytety ekologiczne** realizowane przez określone projekty i polityki.

Główne priorytety to :

- **ochrona zasobów środowiska o najwyższych wartościach** realizowana poprzez projekt szczegółowej ochrony prawnej wyróżniających się krajobrazowo terenów o różnych typach ekosystemów, w tym projekty ochrony gatunkowej roślin i zwierząt oraz ochrony indywidualnej zasobów przyrody,

- **przeciwdziałanie zmianom w zasobach środowiska** poprzez politykę zachowania i utrzymania istniejących zbiorowisk roślinnych, np. lasów i łąk, torfowisk, szuwarów, zbiorowisk wodnych oraz poprzez politykę utrzymania możliwości samooczyszczania rzek,

- **wzbogacanie, ulepszanie i odtwarzanie zasobów środowiska** realizując projekty zwiększania lesistości, zadrzewień i zakrzewień stref wododziałowych, linii grzbietowych i stref źródłiskowych cieków, rekultywacji i biologicznego zagospodarowania terenów zdegradowanych i projekty wykształcenia korytarzy i sięgaczy ekologicznych,

- **odnowa środowiskowych warunków życia człowieka** poprzez politykę budowy systemu zasilającego samooczyszczanie atmosfery, m.in. zachowania i tworzenia kanałów przewietrzających,

- **redukcja zagrożeń, w tym zanieczyszczeń transgranicznych** poprzez politykę zmniejszania emisji zanieczyszczeń wód, powietrza i gleby, ochrony powierzchni przed odkształceniami i politykę współpracy granicznej w zakresie redukcji zanieczyszczeń powietrza.

Nawiązując do jednego z najistotniejszych priorytetów polityki, priorytetu dotyczącego ochrony zasobów środowiska o najwyższych wartościach, należy w miastach przeprowadzać badania mające na celu wyłonienie takich zasobów mających podstawowe znaczenie środowiskowo-twórcze, które powinny podlegać ochronie prawnej w myśl Ustawy o ochronie przyrody z dnia 16 października 1991 r., a mogą to być:

⁸ Opracowania graficzne i opisowe

- **obszary krajobrazu chronionego** obejmujące wyróżniające się krajobrazowo formy o różnych typach ekosystemów, których ochrona i zagospodarowanie powinny zapewniać stan względnej równowagi systemów przyrodniczych (np. lasy i zadrzewienia o dobrze zachowanych zbiorowiskach flory i fauny, zbiorniki wodne i ciekli o składzie i czystości zapewniających samooczyszczanie wód i rozwój wodnego świata roślin i zwierząt, stanowiska występowania rzadkich gatunków roślin oraz lęgówisk ptaków, płazów i gadów i innych zwierząt, łąki o najlepiej zachowanym składzie florystycznym, torowiska i szuwały oraz tereny rolne o wysokich wartościach krajobrazowych),

- **użytki ekologiczne** obejmujące obszary, na których występują godne ochrony pozostałości ekosystemów, jak kępy drzew i krzewów, ciekli i zbiorniki wodne, bagna, torfowiska, starorzecza, kamieńce, skarpy itp. Mają one znaczenie dla zachowania unikalnych zasobów genowych i typów środowisk,

- **zespoły przyrodniczo-krajobrazowe**, które wyznacza się w celu ochrony wyjątkowo cennych fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego dla zachowania jego wartości estetycznych (np. parki i zieleńce miejskie, parki zdrojowe),

- **zespoły przyrodniczo-krajobrazowe**, które wyznacza się w celu ochrony wyjątkowo cennych fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego dla zachowania jego wartości estetycznych (np. parki i zieleńce miejskie, parki zdrojowe),

- **inne formy ochrony indywidualnej**, jak pomniki przyrody czy stanowiska dokumentacyjne.

Powyższe formy ochrony przyrody występujące na obszarach miast powinny być uwzględniane w planach zagospodarowania przestrzennego.

Zasady i wytyczne projektu przestrzennej polityki ekologicznej są, jak już zaznaczono, podstawą do wykonania projektu **ekologicznego systemu terenów zieleni miejskiej**.

Warunkiem funkcjonowania systemu przyrodniczego jest przede wszystkim zachowanie i utrzymanie jego **ciągłości w czasie i przestrzeni** oraz zachowanie bogactwa przyrody.

Miasto stanowi różnorodny i złożony układ wzajemnych zależności i powiązań, w którym wszystkie ogniwa odgrywają bardzo ważną rolę, jest **e k o s y s t e m**, w którym tereny zieleni są podstawowym biologicznie aktywnym elementem kształtującym warunki życia w środowisku miejskim.

Tereny zieleni w naszych miastach najczęściej występują w formie układów punktowych, gniazdowych (system plamowy), nie łączących się wzajemnie i nie integrujących przestrzeni

miejskiej. Wynika to m.in. z braku powiązań przyrodniczych w postaci dobrze zazielenionych ciągów komunikacji kołowej i pieszej, braku bulwarów i promenad, dróg rowerowych, tras widokowych, ciągów zieleni śródpolnej i śródłąkowej itp.

Sieć korytarzy i sięgaczy ekologicznych winna łączyć wszystkie istniejące i projektowane założenia zieleni miejskiej (lasy, parki, zieleńce, zadrzewienia, cmentarze, ogrody, sady, ogrody dydaktyczne, zieleń izolacyjna, tereny sportowe, zieleń towarzysząca wszystkim funkcjom miasta) łącznie z różnymi formami przyrody prawnie chronionej.

Celem systemu o ciągłości przyrodniczej jest przede wszystkim utrzymanie i zachowanie samoregulacji procesów przyrodniczych, w tym właściwego rozwoju flory, migracji zwierząt, kształtowania warunków klimatycznych, zdrowotnych i danie przyrodzie możliwości pełnienia wielu innych znaczących w życiu miasta funkcji.

Bardzo ważnym elementem systemów terenów otwartych miasta jest przewietrzanie. Wyznaczone w projekcie główne kierunki kanałów przewietrzających nie mogą być zakłócające, "zatykane" wysokimi, zwartymi elementami zagospodarowania. Szczególną rolę odgrywają tu doliny cieków wodnych, które, poza funkcją naturalnych kanałów przewietrzających, tworzą ciągłość obszarów aktywnych biologicznie, utrzymują różnorodność nisz ekologicznych, łączą system terenów otwartych miasta z pozamiejskim systemem obszarów chronionych, stanowią bardzo ważny element kształtowania krajobrazu.

Spotykane często niewłaściwe zagospodarowanie tych obszarów (zasypywanie odpadami przemysłowymi czy komunalnymi, zawężanie poprzez zabudowę, obudowa betonowa brzegów, zamienianie na miejskie kolektory) prowadzi do niszczenia aktywnych biologicznie obszarów, biotopów z ich biocenozy, przerywania i zakłócania ciągłości i funkcjonowania bogatych ekosystemów.

Zieleń jest elementem aktywnym biologicznie, współtwórcą **ekosystemu miejskiego**, jednym z najważniejszych jego ogniw, jeśli nie najważniejszych, choć nie zawsze w pełni dostrzeganym, wpływającym na warunki zdrowotne i przestrzenne mieszkańców miasta.

Zakończeniem powyższych rozważań niech będzie cytata z "**Karty**"¹¹ mówiący, że w celu właściwej realizacji i funkcjonowania ekologicznego systemów terenów zieleni miejskiej, a przede wszystkim utrzymania ciągłości przyrodniczej, należy:

"- Obejmować ochroną wszystkie ważne obiekty przyrodnicze o formach prawie naturalnych lub półnaturalnych, przetrwałe na obszarze miast, jak np. pomniki przyrody, rezerwy krajobrazowe, obszary użytków ekologicznych itp.

- Obejmować ochroną i zapewniać utrzymanie wszystkich rodzajów obiektów przyrodniczych, składających się na całość miejskich terenów zieleni, jak parki i ogrody samodzielne i towarzyszące, działkowe itp.
- Uzupełniać najsłabsze ogniwa miejskiego systemu przyrodniczego, z reguły na obszarach śródmiejskich, przez wprowadzenie form ogrodowych drobnych, zróżnicowanych i bogatych.
- Zapewniać dalszy rozwój miejskich terenów zieleni w sposób ciągły, rozwijając dotychczasowy układ przyrodniczy miasta i tworząc kolejne jego ogniwa. Wiąże się to z koniecznością urządzania nowych założeń ogrodowych.
- Rekultywować na bieżąco wszystkie tereny zdewastowane lub zniszczone.
- Kształtować racjonalne, a więc i chronić wszystkie jednostki terytorialne krajobrazu miejskiego "

LITERATURA

1. Ekologiczny system miejskich terenów zieleni i krajobrazu. UM Łodzi, Uniwersytet Łódzki, SliTO, SF TUP. Łódź 1995.
2. Janina Klemens: Jastrzębie Zdrój...KUiA PAN Sl.. Kwartalnik UiA. Katowice 2.1989.
3. Krajowa Karta Miejskich Terenów Zieleni i Krajobrazu. ZGIiTO, OSAK, SGGW. Warszawa 1994.
4. J.Klemens, J.Szczepańska, W.Opania: Projekt planu w zakresie środowiska naturalnego dla gminy Jastrzębie Zdrój. Gliwice 1994.
5. RAPORT o stanie środowiska w woj. katowickim w 1994 r. Katowice 1995.
6. B.Tokarska-Guzik, A.Rostański, J.Gorczyca, K.Jr. Rostański: Przyroda Katowic. Katowice 1995.
7. S.Tomaszek: Przestrzenne uwarunkowania ochrony i kształtowania środowiska aglomeracji górnośląskiej. PAN KUiA. Katowice.Wyd. PAN ZN im. OSSOLIŃSKICH 1989.
8. Ustawa o ochronie przyrody z dn. 16 października 1991 r.

Abstract

The problems the paper deals with are connected with an issue of creating methods of the architecture of municipal ecological verdure systems. Today, the lack of methodical actions in this field and systemized legal acts is sensed. The verdure, together with other natural pre-dispositions, strongly influences the spirit and identity of the town and should decide its functional and spatial system.

The preparation of municipal land development plans should be preceded by the draft plan concerning the natural environment, i.e., the plan of the ecological system of green terrain. The entrance base for the plan should be formed by the design of the ecological policy of land development aimed at preservation and maintenance of the functioning of environmental resources expressing the natural identity of the town.